

ՍՏԵՓԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԿԱՐՈ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐԺԻ ԵՎ
ՀԱՅՈՒ ԺԵՂԱՄՊԱՌՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱԳԻՆ

**Երեւանի «Դրաշյա Աճառյան» համալսարանի
Դայկական հարցի գիրական կենտրոն**

ԱՏԵՓԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԿԱՐՈ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՎ
ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

Հայոց Առ-Աջին

**ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱՋՆՋՄԱՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Երեւան 2000

186995

3000863774

Նվիրում ենք պապի՝ Պողոս Ղազարյանի,
եւ բոլոր նրանց հիշապակին, ովքեր անցան
հայոց ցեղասպանության գեհենու

Ներածություն

Սպանությունները, այդ թվում նաև զանգվածային բնաջնջումները, նույնքան վաղեմի պատմությունն ունեն, որքան ինքը՝ մարդու: Մարդու արարտնան եղանակը մեկն է, իսկ ոչնչացնան եղանակները՝ բազում: Քոչվորները ոչնչացնում են ամբողջ ժողովուրդներ՝ իրենց անաստիններին արուրավայրերով ապահովելու համար: Օսմանյան սովորաններից Մուհամմեդ I-ն իր 350 կանանց միջնաց կապած ծովը ներդրեց կավաճառով, թե դավաճառում են: Թամերզանը նարդկանց գանձերից մզկիթներ ու աշխարհական էր կառուցում: Կաթողիկոնները խարույկների վրա այրում են «հերծվածողներին», յակորինները ոչնչացնան համար սպեղծեցին գիլյուրինը, իսկ ամերիկացինները՝ Լինչի դարձասպանը:

Հառողի հայունազործությանը հետեւացին ոչնչացնան բազում նոր միջոցներ: 20-րդ դարը ծնեց միջուկային ու քիմիական գեներեր: Ներկայունս է, եթի նարդկության կեսը կիսաքաղց է, իսկ գոյություն ունեցող սպառազինություններն ի վիճակի են 5-7 անգամ ոչնչացնել Երկիր մոլորակի բնակչությանը, կյուրական հետարարությունների հիմնական մասը շարունակում է ծախսվել գեներերի արդադրության, բնաշնչին է ավելի հզոր միջոցների սրեղծնան վրա: Որպես կանոն, դրանով գրադարձ ու գրադարձ են նարդկության ամենազոր ուղեղները, այդ բնագավառը մշրապեն եղել է գիրապեհինիկական առաջընթացի գիւստատում:

Սակայն մինչեւ 19-րդ դարի երկրորդ կեսը չեն եղել (կամ գրեթե չեն եղել) բնաջնջման ծրագրավորմած գործողություններ, եւ մարդկանց ոչնչացումները հանդիսացել են քաղաքական, լրացնական և զաղափարախոսական ձեռնարկումների ուղեկիցներ: Միջոցներ կամ հետեւանքներ:

Ըստ այլի էլ բնաջնչին եղանակները խսքում են հետեւյալ կերպ:

- **Պարկերազմներ՝** բնաջնջման ու ոչնչացման ամենասրբազնակած ու ամենաահին ձեւը: Բաղդադը գրավելու ժամանակ Թամերզանը ոչնչացրեց 100 հազար մարդ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ոչնչացվեց 50 մլն մարդ:

- **Ահաքանական գործողություններ,** որոնք խնդիր ունեն ահաքանական միջոցով ժողովուրդներին հետազնաւության մեջ պահել: 1876թ. թուրքական գործերը ոչնչացրին 60 հազար բուլղարացու: Պարտության լինացքում սահսրահ բնաջնջումներ են իրականացվել, որոնք խել են միլիոնավոր մարդկային կյանքեր:

- **Ոչնչացումներ զաղափարախոսական նկարառումներով.** օրինակ, հավատաքննությունները:

- **Ոչնչացումներ քաղաքական նկարառումներով.** օրինակ, բարդուղիմներուայն գիշեր, բնիկների բնաշնչումներ Ամերիկայում, Շնդկասպանում, սպալինյան ռեպրեսիաներ:

Այսինքն, դեռ ինը ժամանակներից պարտությանը հայրենի են երնիկական խմբերի բնաջնջման բազում ձեռնակներ, քաղաքական, կրոնա-զաղափարախոսական, ուսայսական, լեզվական եւ այլ սարքառանություններ, սակայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսից բնաջնչման առանձին գործողություններ սրացնական այլ բնույթ ու նպարականություն:

Ազգերի ձեւավորումն ու ազգայնանուրության գերակայությունը պայմանավորեցին «գերազայնական իշխող վերիսախավերի աննախադեպ վայրագ կարաղության» դրսեւորում, որը եւ իմք հանդիպացավ ոչնչացումների նոր բնույթի համար, մանավանդ որ ջարդարարների դրամաշուրջան դրակ էին ավելի ու ավելի կարաղագործող ոչնչացման միջոցներ: Ընդորում, ցեղասպանական բնույթի բնաջնջումների ունեն նաև կազմակերպչական-դեխմիկական առանձնահարկություններ՝ պահանջուրություն, ժամկետների ընդունություն, համապարփակություն, դեխմողիքական մրահացուու, ջարդավարության հզորության մեծացման եւ դրա եղանակների կարարելագործման հանդեպ առանձնակի հոգափարություն, զաղափարախոսական հիմնավորվածություն եւ այլն:՝

¹ Dekmejian H. Determinate of Genocide: Armenians and Jews as Case studies ed. by R. Hovhannissian. The Genocide in Perspective. New Jersey, 1986, pp.26, 27

Չնայած գիտության մեջ շարունակում է պիրավելող մնալ այն տեսակետը, թե ցեղասպանությունը 20-րդ դարի երեսուց է, ուսումնասիրությունները հանգուն են այն իրողության հասպատմանը, որ վերջինիս բնութագրական բոլոր բաղադրիչներն առկա են 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին, եւ հայերի 1880-90-ական թվականների հազարամյակներն ու զանգվածային կուրորածներին այլ բան չին, եթե ոչ ցեղասպանություն:

20-րդ դարում ցեղասպանության քաղաքականությունը, հենվելով հիմնականում ձեռք բերված փորձի և գելխնիկական առաջադիմության վրա, սրբացակ զանգվածայն բնույթ, ինչը առիթ դարձավ սկզբելու, թե զիրապելինիկական առաջընթացն իր մեջ պարունակում է ցեղասպանության պատճառները: Նման պետքումը մի խնդիր ունի: պարասխանարկությունից ազարել ցեղասպանության կազմակերպիչներին: Արդարացման նույն գերիմնդրով են առաջնորդվում նաև նրանք, ովքեր զգնում են, թե նախարարները ժամանակակից հասարակության օժիրել է ցեղասպանության լիքով, որ ժամանակակից աշխարհի անբարյական արարությունների ավելի մեծ հակում ունի:

Յեղասպանության պատճառ համարվում են նաև ուժերի ոչ հավասարաշափ բաշխումը, ուզմական գործողությունների ընթացքում առավել վայրագ ընազդների դրսեւորումը, մարդկանց գիրակցության մեջ կրուսական ու էթնիկական արելության արևարավորվումը եւ այլն: Նման դեսակերպներ առաջ քաշողները չեն կարողանում պաշտամիանել մի շարք պարզ հարցի՝ ինչո՞ւ այդ իրողությունները առանձին լրենցիդ, իսկ մենացածներում ոչ:

Իհարկե, ցեղասպանության, մասնավորապես դրա ծավալների ու գործադրման եղանակների վրա դրէսնեիկական առաջընթացի ազդեցությունը բացառելի անհնար է: Մի բան է, եթք ոչնչացնուն էին դանակով կամ սրով, եւ միանգամայն այլ բան է, եթք այդ արվում է ոչնչացնան ժամանակակից միջոցներով:

Հայոց ցեղասպանությունն առաջինն է եւ խոշորագույններից մեկը ցեղասպանությունների պատմության մեջ: Այն նաև կարելի է անվանել «դասական»՝ նկատի ունենալով իրականացնեան եղանակների դաժանությունն ու նպարակառությունը, պարունա-քաղաքական պարճառների առկայությունը եւ աշխարհաքաղաքական շահերի հսկակությունը:

Անհար է լիովին ժամանակում մրահացողի ու կազմակերպչի բնափորության, հոգեւոր-ըստավոր գործուների դերը: Յեղասահմանության կազմակերպիչների հոգեքանության բնութագրական գործուները հանգույն են հետևյալներին ինքնության ճշնաժամ զուգակցված սոցիալ-քաղաքական կողմին անհրաժեշտության գիրակցման հետը, իշխանության վերևախավի կողմից այցահեղական գաղափարախոսության որդեգրում, դրույթան տիրոջ խեղված լինելը, որին նա ձգուում է պապ համընդհանուր հնչեղություն, նորանուծություն քաղաքական կանոնուն, լայն զանգվածների պարուասպականություն՝ վարակվելու այդ խեղվածությամբ, թե վերևախավի ու թե զանգվածի ձգուում այդ հիշանդությամբ դատապակելու համար քայլության նոխաց գրնելու և ուսւացնելու:

Сијнг гдешашашаанитијаша најпопуларнији је хришћански светски светицији.

1930-ական թվականների կեսերից միջազգային հասարակայնությունը սկսեց առանձնակի հեղաքրորդություն դրսելու ցեղասպանության հանդեպ: Այդ հեղաքրորդությունը գործական դարձավ ֆաշիստների կողմից հրեաներին ոչնչացնելու հետք: Լեհացի հրեա իրավաբան Ռաֆայել Լեմկեն, հենվելով հայոց ցեղասպանության փորձի վրա, 1933թ. Մադրիդում, միջազգային մի համաժողովում դվեռ ցեղասպանություն երևույթի ընութագրությունը, իսկ 1944թ. ձևակերպեց նաև այդ երևույթի անուն՝ գենցիդ (հունարեն՝ գեն-օթե և լատինարեն՝ գիդ-սպանե):

Ա. Լենկեն ցեղասպանությունը ընութագրեց որպես հանցազործության պեսակ, որի իրականացումը վեր է անհարմոնի ու հասարակական խնդերի կարողություններից: Ցեղասպանությունը ի զորություն է հարականացնելու միջինը պետքական կառուցելոր:

Յեղասպանությունը հևարավոր է, եթե առկա են այն իրականացնելու հակում, այսինքն՝ ձեւավորված հասարակական բնակորություն, ավելի քան մեծ նշանակության պատճառ, հարմար զնի: Յեղասպանությունն արդիակացվում է հետևյալ ձեւակերպմամբ՝ ո՞չ է ոչնչացնողը, ինչո՞ւ է ոչնչացնում եւ ո՞ւն է ոչնչացնում:

Պարունակած ընթացքում եղակ են երեսույթներ, որոնք դեռ շատ հնաց գնահատվել են որպես ուժի
մարդկության դեմ և դարձնապարզութեան որպես արդարին: Օրինակ, ավագակնությունը: Սակայն

¹ Горовиц И.Л. Массовизация смерти. Относительные порки или абсолютные добродетели, "Геноцид - преступление против Человечества", Москва, 1997, стр.48

մարդկության դեմ ամենախոշոր հանցագործությունը ցեղասպանությունն է: Օսմանյան կայսրությունում հայերի կողործների առթիվ Անդրանիկի պետքությունների 1915 թվի մայիսի 24-ի հայուրարության մեջ ասված է, թե այդ ջարդերի ծրագրման ու գործադրման համար պատրասխանակու պաշտոնական պետք է դարձվեն:

Նյուրեմբերգյան դատավարության (1946թ.) դատավճությունը բնութագրված է որպես ոճի մարդկության դեմ եւ պատժելի միջազգային օրենքով: Դատավճիռը ելնում է դաշնակից լուրությունների՝ 1945թ. օգոստոսի 8-ի հայուրարության այն դրույթից, որը մարդկության դեմ ոճի է համարում «սպանությունը, բնաշնորումը, սորմացումը, դեղահանությունը եւ այլն»: 1946թ. դեկտեմբերի 11-ին Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեան հոչակեց. «Յեղասպանությունն ըստ միազգային օրենքի ոճի է ... եւ դատավարությունը է քաղաքակիրթ մարդկության կողմից»:

Յեղասպանության բնութագրությունը դրված է ՄԱԿ-ի 1949թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայում. «Յեղասպանությունը ազգային, եթևիկական, ուսայական կամ կրոնական հայրենիքով բնակչության առանձին խմբերի կանխամտածված ոչնչացումն է, այդ խմբերին պատկանողներին մարտնչական ծանր վնասվածքների կամ մկանվոր խանգարումների պարճառումը, ծննդաբերությունը արգելելու միջոցառումների մշակումն ու կիրառումը, այնպիսի պայմանների սպեհումը, որոնք հանգեցնում են այդ խմբերի լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման»:

Կոնվենցիան պատժելի է համարում ցեղասպանության ոչ միայն կազմակերպումը, այլև միահացումն ու ասդրանքը: Կոնվենցիան պարփառությունը է թե այն սրորդագրող եւ թե համակրող պետքությունների համար: Յեղասպանությունը հանցագործությունը վաղեմություն չունի: Կոնվենցիան ունի հետապարձ ուժ:

Յեղասպանության մասին գիրությունը երիտասարդ է եւ կայացման գործընթացում: Գնալով մեծանում է ցեղասպանության հիմնահարցերի ուսումնասիրության դեսակարար կշիռը հասարակական գիրությունների ընդհանուր համակարգում: Յեղասպանության ինդիքը վերածվել է միջազգային հարաբերությունների առաջնակարգ հիմնահարցի, արացել պարերազմի եւ խաղաղության խևդին հավասարազոր նշանակություն: Դրանով է բացարկվում նաև այն, որ միջազգային կազմակերպությունները գնալով ավելի ու ավելի հաճախակի են անդրադառնում դրան: Նաև ակնհայր է, որ ժամանակակից գիրակելինիկական հնարավորությունների, զանգվածային ոչնչացման գնենքերի ու հրթիռային դեխնիկայի առկայության պայմաններում նույնիսկ լոկալ պարերազմներն իրենց մեջ ունեն ցեղասպանության վիճակի լիցք:

Նորոյա իրողյա իրողությունները ցեղասպանությունների վերաբերյալ նյութերի համադրումը եւ ապագայում բնաշնչման քաղաքականության բոլոր եւ ամեն դեսակարգ դրսությունների դեմ պայքարում միջազգային օրենքի կիրառման արդյունավետությունը բարձրացնելու շահերը պահանջում են լուրի ուժությունները մտցնել ցեղասպանության կոնվենցիայում, մասնավորապես գենոցիդի բնութագրության մեջ:

Գոյությունի ունեցող ձեւակերպման համար հիմք է հանդիսացել հրեական ողջակիզումը ու, առաջին հերթին, մրահեղությունը՝ այլևս թույլ չըպալու բռնարարքներ այդ ժողովրդի հանդեպ: Դրա հետեւանքով նաև, կոնվենցիան հիմնականում գործում է հօգուտ հրեական ողջակիզման հետեւանքների վերացման, իսկ մյուս ցեղասպանությունները շարունակում են ոչադրությունից դուրս մնալ եւ, երկրորդ, ցեղասպանություն համարելով կողեւկիվ (խմբային) գրեթե բոլոր սպանություններն ու խեղությունները, կոնվենցիան հնարավորություն չի ընձեռում առաջին պահին դնել խոշոր ու դասական ցեղասպանությունները եւ համաշխարհային հանրության ուշադրությունը բնեղուն մեծածավալ ցեղասպանությունների ու դրանք կանխելու միջոցառումների իրականացման անհրաժեշտության վրա:

Ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը դարձավ ցեղասպանության առաջին զոհը, իսկ Տայասպան՝ առաջին երկիրը, որտեղ այն իրականացվեց:

Դարձաները մի քանիսն են ու խմբավորվում են հետեւյալ կերպ. աշխարհագրական-քարածքային գործուն, միջազգային հարաբերություններից բխող գործուն, պատմական գործուն, օնմանյան կայսրության ձեւավորման ու անկանա առանձնահավաքություններից բխող գործուն, Տայասպանի եւ հայ ժողովրդի ներքին կացությունից բխող գործուն:

Աշխարհագրական-քարածքային գործուն.- Տայասպանն ընկած է Մեծ սարահարթի կենցրունական մասում, որը ձգվում է Աղյանպյան օվկիանոսից մինչեւ Խաղաղ օվկիանոս: Այն երկրաշարժերի, քաղցկեղի հիվանդության, ցեղերի ու ժողովուրդների վեղաշարժերի, Երկիր մողորակի ցուրտ ու շոգ գործիները, սպիրակամորթ ու ոչ սպիրակամորթ ուսաները մինյանցից անջապող սահմանագիծն է: Այն «աշխարհի տանիքն է»:

Մեծ սարահարթը Արևելք-Արևելուուր առճակարման հարահուն է ու նաև՝ Ծովսի-Տարակ խորության ջրաժամակը: Տայական բարձրավանդակը սարահարթի շղթայում բացարկ դիրք ունի՝

հանդիսանում է դրա երկրարանական կենտրոնական հնոցը՝ գրևիվելով հյուսիսային երկու ծայրօջախների՝ Ծաղկնական կղզիների և Բալանդիայի գրեթե մեջբեղում։ Այն նաև կենտրոնն է լեռնազանգվածի երկու բավկային կարակոյում և Սոնքլանի, որունց առաջնորդ ձեւավորում է Ասիայի, իսկ երկրորդը Եվրոպայի բնաշխարհները։ Դրանք հանդիսակաց շարժման ընթացքում իրար հանդիպելով Արարագի շրջանում, Տայաստան աշխարհի մեջ ներարկում են թե՛ Եվրոպական և թե՛ Ասիական բնաշխարհների որոշակի գծեր, ձեւավորում են Եվրասիական բնութագիր ունեցող Տայկական բարձրավանդակի ուղիւթիւն ու կիման։

Սպասարկության Ընդունակության մեջ Ազգայի սահմանագիծը համարում էր ոչ թե Կովկասյան լեռնաշղթան, այլ՝ Տավրոսը:

Դայակրանը Ասիայի ու Եվրոպայի համար թե կամուրջ է եւ թե վիճ: Եվ այդ ոչ թե այն առողջությունը, որ, ինչպես Լինչն է ասում, Դայակրանում խաչվում են «Չքակա երկրների բնական իրողությունները», ինչով պայմանավորված է բարձրավանդակի բնակլիմաշական հայրարդակությունը, այլև այն պայմանով, որ Արեւելք Արեւմուգը ուղղությամբ իրար է կապում իրանական արիացիների եւ արմենիդի պայան ցեղերի հայրենիքները, իսկ հյուսիսից հարավ բաժանում է մոնղոլական եւ սեմական ժողովուրդների բնաշխարհները:

Σαιγκαλικανί ουαράκιαρρο ρρεσσαϊήλι կազմություն ունի, որի բաղկացուցիչ մասերն իրարից մեկուսացած են բարձրարեր լեռներով ու խորիուրագներով, ինչը նոյնպես ձեւավորել է ոչ միայն քնակիլի-մայսկան պայմանների, այլև հասարակական երեւոյթների, մշտածողության խայտարդեպություն։ Այս իր հերթին ծեմը է մեկուսացուն, կենցրոնախույս պրամադրություն, այլևայ կողմնորոշումներ։

«**Տայապանում** են սկիզբ առնում **Ասրվածաշնուն** հիշապակված չորս գեղերից երկուսը՝ Եիրակն ու **Տիգրիսը**: Տայկակն բարձրավանդակն Առաջավոր Ասիայի գեղերը սևող զիսավոր քրային ավագանն է: Ինչ կարծիքով «ամրող երկրագնդում ոչ մի այլ տեղ բնույթունը ճարդարապետի իր դերուն չի սպենդագործել ավելի վիթխարի ծավաներով, եւ ոչ մի այլ տեղ նրա սպենդագործության արդյունքներն այնքան խոր ազդեցություն չեն թողել մեծ ազգերի բարսփր վրա, ինչպես Տայապանում: Ասիան հասկանալու համար հարկ է նորիկից իմանալ Տայապանը: Նոյնինկ նրանք, ովքեր մերժում են այդ երկրի բուն գոյությունը», ընդունում են այն վիթխարի առանձնահարգելությունները, որ ունի Տայկակն բարձրավանդակը: Բարձրաբերձ «եղոների լայն կիսաշրջանը օղակում է Միջազգետքի հարթավայրը: Այն մեծ գեղերի ակունք է ... ներքին ծովի ծավաներ ունեցող լճերի, Նոյսան տապանի լեռների» երկիր, «Մարդկության առասպելական բնօրորդան, նրա դրախտը»:¹

«Բայձրությունների միայն մի քանի ժուղ տարբերությունը ծնել է դրանց բնակիչների սովորությունների ու բնավորությունների ընդգծված տարբերություններ ... Այսպէս, Դիարբեքիրի և Փոքր Կովկասի միջև ընկած շրջաններում կարելի է հանդիպել իրարից բացարձակապես տարբեր մարդկանց եղեց տիպերի»:²

«Էղղումը.- շարունակում է Լինզը,- ամփոփում է Թուրքահայապանի ամբողջ նշանակությունը՝ որպես համաշխարհային տեղաշարժերի գործոն մերձավոր ապագայում։ Տիրանալով այդ տարածքին՝ Ռուսաստանը կդառնա ամբողջ լայնածավալ տարածքի տեր»։³

«Թուրքականականը Մերձավոր Ասիայի համար հանգուցային կեր է, որտեղ ճանապարհները բաժնավոր են արևմուտք, հարավ, արևելք: Հայաստանի ճանապարհները մի կողմից դուրս են զալիս Միջերկրականի ծովափ, իսկ մյուս կողմից՝ Պարսից ծոց: Հայաստանի պարագքի փոքրությունը թիւ ունի չի խաղաղութեան ու անազատութեան համար»:⁴

Եվրոպացի մի այլ մասնագետը՝ *Ս. Ռուբեն Ժեկման*, լրացնում է Լինչի միտքը. «Այդ ընդարձակ թերակղզուն (Փոքր Ասիային) հեշտությամբ տիրելու, ինչպես Միջազգային հարթավայրի, այսպես էլ Պարսկաստանի և Վերին Ասիայի հետ հարաբերությունները պահպանելու համար չպետք է թշնամիներ ունենալ լեռներում, որոնք Կովկասը միացնելով Տավրոսին, իրենց մեջ ամփոփում են Տիգրիսի, Եփրամի, Արաքսի, Կուրի, Ճորոխի սկզբները և առաջնակարգ ուղղմավարական կերպով, որոնցով պաշտպանվում են աննման ռենո հայուսալունով»⁵.

Հայուսութեանը ցեղերի եւ նվաճողների համար ոչ միայն Արեւելք-Արեւելու տնօրեական կապերի մայրուղին (մերտաքսի ձևապարհ) է, այլև քաղաքական երկու աշխարհների բախման քայլերաբեմ, կայսրությունների եւ զավթումների սահմանագիծ: Այն նաև քաղաքակրթությունների խաչաձևնաև օրանն է: Տայ մշակութան թե՛ առեւելուն է եւ թե՛ առեւելուն թե՛ ասիական է եւ թե՛ Եվրոպական:

Տայսապանը միջազգային քաղաքականության համակարգում.- Ակտած ցեղերի ու ժողովուրդների մեջ զարդի ժամանակակիրության համար է միջազգային քաղաքականության մասին օրենքը:

¹ Линч Г. Армения: Путевые очерки и этюды. Тифлис, 1910, стр. VIII-XI

² Έπιμηλία γετηνιών, h. 2-ηη, το 543

U. S. 563

U. S. N. M.

⁴ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., Москва, 1896, стр. 3.

նրա հզորագույն ուժերի շահերի բախման եւ ուազմա-քաղաքական ծրագրերի հանգուցակերպում: Նրա տարածքով են հարավից կյուսին արշավել ասորացիները եւ հյուսիսից հարավ սկսութեները, արևելքից արևելութք՝ պարսիկները եւ արևմութքից արևելք՝ հովաներն ու հովմեացիները: Դայաստանը եղել է Հոռնի, ապա նաև Բյուզանդիայի՝ մի կողմից եւ Պարսկաստանի՝ մյուս կողմից, բախումների թափերաբեմ: Դայաստանի վրայով են անցել թուրք-սելջուկներն ու թաթար-մոնղոլները: Դայաստանի դարածքում են տեղի ունեցել թուրք-պարսկական տեսական ավերիչ պարտերազմները:

Նոր ժամանակները Դայաստանի համար սկսվեցին դեպի հարավ «տաք ջրեր», Ռուսաստանի դիվանագիրական ու ուազմա-քաղաքական ովնագություններով եւ «իրենց պատմական հայրենիքի» հետ միավորվելով՝ թուրքերի նկրպումների իրականացման մինչեւ օրս ընթացող պայքարով: Ականած 18-րդ դարից Դայաստանում հանգուցվեցին ռուս-պարսկական, ռուս-անգլիական, ռուս-գերմանական, իսկ մեր օրերում նաև ռուս-ամերիկյան հակասությունները:

Լինչի կարծիքով «... հազիվ թե (պարսկական) շահերի կայսրությունը կարողանար երկար սպահանել իր անկախությունը, եթե Ռուսաստանը դիրքահայատանին, քանի որ Պարսկաստանի մայրաքաղաքն ու նրա զինավոր քաղաքները գրնչում են Դայկական բարձրավանդակի շարունակությունը հանդիսացող սարահարթի վրա: Նոյն ճակարտացին կարծանաւար Եփրատից արևելութք ընկած Փոքր Ասիան ...»: Մյուս կողմից, եթե Ռուսաստանը տիրանաւ «այն լեռների շղթային, որոնք հանդիսանում են Դայկական սարահարթերի հարավային հենարանը ... լրիվ կիսակի Անգլիայի առևտուրի ճանապարհը: Այն տերությունը, որը կտրանաւ Դիարբեքիրին, կարող է իրեն սեփական դաշնակության գագ նաև Պարսկաց ծոցում թիկունքում ունենալով մի երկիր, որը տերը է դեռևս չօգտագործված հակայական հարստությունների»:¹

Տանրակայր է հետեւյալ ասացվածքը՝ ով դիրան է նաև Վաղիկավկազի:

Սակայն պարտմական բախուր հանգեցրեց նրան, որ հայ ժողովուրդը, բացի մի քանի դասնաւանկներից (Արդաշեսյանների թագավորության շրջան), երբեք չկարողացավ սեփական պետության մեջ առնել ամբողջ Դայկական բարձրավանդակը, այսինքն, արենցի Դայաստանի բնական ու քաղաքական սահմանների ներդաշնակություն: Ի վերջո, 350 հազ. քառ. կիլոմետրից հայերին մնաց 34-35 հազ. քառ. կիլոմետր, այսինքն, 10%-ը. կատեցվեց հայության թվական աճը, թե բնական աճի խաթարման եւ թե կուրորածների, ուշացնան ու արդագաղթի միջոցով: Մինչեւ հայկական պետրականության անկումը հայերի աշխարհապարագի ամենամեծարիկ ժողովուրդներից էին, իսկ ներկայում՝ ամենափոքրացներից են: Եթե վերջին 200 տարում հայերի թիվն աճել է ընդամենը 1.5-2 անգամ, սպառութերի թիվը՝ 30, քրդերին՝ 50, պարսիկներին՝ 8, ադրբեյջանցիներին՝ 22 անգամ:

Պետականությունը շատ վաղ կորցնելու, ընաջնջման մշտական վրանքի եւ աշխարհի հզոր ուժերի շահերի ոլորտում գրնչելու հետեւանքով հայ ժողովուրդը ընայած պահպանեց ազարտագրության իդալ: Սակայն կորցրեց սեփական ուժերու դրան հասնելու հույսը, որը հասցրեց ներքին մասնադիմության եւ ուժեղացրեց կողմնորոշումների տարրներացություններին նրա ենթարկվածությունը, ինչն, ի վերջո, հանգեցրեց ազարտագրական պայքարի եթե ոչ վերացնանը, ապա՝ ծայրադիման թուլացմանը:

Ռուսաստանը եւ Դայաստանը.- Ռուսաստանը շուրջ 300 տարի է, որ Դայաստանը համարում է իր ազդեցության ու կենսական շահերի գորի: Դայաստանի վրայով են անցնում այն հիմնալիքները (Դայաստան-Պարսկաց ծոց եւ Դայաստան-Միջերկրական ծով), որոնցով Ռուսաստանը ձգուու էր դուրս գալ «տաք ջրեր»: Ռուսաստանի այս ծրագրերը համընկնում էին հայ ժողովրդի ձգուուներին՝ ուսուների օգնությամբ հասնել անկախության կամ օւնանյան եւ պարսկական լուծը ռուսականույն փոխարինելուն, որը բոլոր առումներով գերադասելի էր:

Շահերի այս ընդհանրության հիմքի վրա ձեռավորվեց հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը. սկզբում որպես ազարտագրական պայքարի հոսանք, իսկ ապա նաև՝ համազային ծրագիր:

Ինարկե, դա չի նշանակում, թե հայ կյանքուն չկային մարդիկ ու հոսանքներ, որոնք այլ կարծիքի էին եւ այլ ծրագրեր ունեին: Մինչեւ 19-րդ դարի վերջին տասնամյակները ռուս-հայկական հարաբերությունների երկնակամարն անանպ էր: Քանաձեւունը հսկակ էր՝ հայերը ձգուու էին միավորվել Ռուսաստանի հետ, իսկ Ռուսաստան՝ նվաճել Արեւմույն Դայաստանը: Նաև այդ խնդրի լուծման համար 19-րդ դարում տեղի ունեցան ռուս-թուրքական չորս պատերազմներ:

Սակայն, սկսած Բենջինի վեհաժողովից եւ Դայկական հարցի միջազգայնացումից, իրավիճակը փոխվեց: Դայկական հարցը հայ-ռուսական հարաբերությունների ոլորտից տեղափոխվեց մեծ տերությունների հարաբերությունների ոլորտ: Արեւմույն Դայաստանի հարցն առաջ մղվեց եւ դարձավ Արեւմույն հարցի առաջարար ուղղություններից մեկը: Գնալով ավելի ու ավելի դարձարարակություն հայ հասարակությունը, ռուսական կողմնորոշման կողքին ձեռավորվեց արևելյան կողմնորոշման հոսանք: Ինչ վերաբերվում է հայ ամիրայությանը, ապա այն հայագակությունը փոխվելու հարցում երբեք որևէ եռանդ չի դրսեւորել:

¹ Լուս. Գ. Աշվ. աշխ., հ. II, էջ 569

Գնալով խորացավ արեւմդահայության կրոնական մասնագույնը: Տայ առաքելական եկեղեցու կողքին նշանակալից ուժ դարձան հայ կաթոլիկներն ու հայ բողոքականները, որոնք միանշանակ դիրքորոշում չունեին քաղաքական կողմնորոշման եւ, ընդհանուր առմամբ, Դայկական հարցի լուծական գործում:

Ծնվեցին հայ քաղաքական կուսակցությունները, որոնք նույնպես Դայկական հարցում միանման մոդեռումներ չունեին: Եթե հնակյան կուսակցությունը խնդիր էր դնում համազային ապարանքության միջոցով համար պահպան անկախության, ապա արմենականները հպատակության փոխության պահանջից գործնականություն հրաժարվեցին եւ ձգուու էին մեծ գերությունների օգնությամբ հայկական նահանգներում մաքնել բարենորոգումներ: Անկախության հարցն այդպես է չտարձավ ծրագրային դրագրային դրույթ Տայ Յեղափոխական Դաշնակցության համար:

Եւո ավելին, հայ երկու առաջարար կուսակցությունները սոցիալիստական կողմնորոշում ունեին, իսկ դաշնակցությունը Կովկասում հակացարական պայքարի առաջարար ուժն էր, ինչը չէր կարող դեռ չխաղալ ցարիզմի հայկական քաղաքականությունում:

Անհնար է Դայկական հարցում Ռուսաստանի քաղաքականությանը միանշանակ գնահատական դրա: Ակասծ Պետրոս Մեծի օրերից, Թուրքիայի հետ յուրաքանչյուր պատերազմի ժամանակ ցարերը կողով դիմում էին հայերին՝ որքի եկալ քուրքերի դեմ: Եկարերինա 2-րդը կոչ էր անում հայերին «օգովել իրենց համար օգրակար... պատերազմից (թուրքական լուծը դապալելու եւ վերականգնելու նախկին անկախությունը)»:¹

Անքանուր Առաջինը գեներալ Կնորինգին համանարարեց. «Զեր հայուկ ուշադրությանն ենք ներկայացնում ամեն դեսակի սիրաշահումներով մեր կողմը գրավել հայ ազգին».²

Նման շահախնդրությունը բացագրուիլում էր այն բանով, որ «հայերը բոլորի հանդեպ ունեն որոշիչ առաջարկություն»:³

Նիկողայ Առաջինը, հայերին դրակուլ քաղաքական ինքնավարության անորոշ հույս, ձգուու էր իրեն ենթարկել Դայաստանի հոգեւոր իշխանությունը:

Յարական վարչակազմը մի կողմից աշխարում էր պիրանակ Արեւմդյան Դայաստանին, մյուս կողմից հայերին չէր վարահում եւ ծրագրում էր Եփրարի ավազանություն ունենալ հավատարին դարուու: Նման կողմնորոշման համար հիմք էին ծառայում ոչ այնքան Ռուսաստանի, որքան ցարական վարչակարգի շահերը:

Անուանենային, 1800-80-ական թվականներին ոչ թե Անգլիան, այլ Ռուսաստանն էր հայանապատր գործունեության կրողը: Չնայած ճիշդը չէ, երբ միանշանակ է համարվում օսմանյան լուծը ռուսական գենքի օգնությամբ թթափելու հայերի ձգուու: Նախ, Դրիմի պատերազմից հետո մինչեւ Առաջին աշխարհամարտը արձանագրված չեն ռուսական գենքին ապավիճելու հայերի համազային կարծիքի արդահայրություն հանդիսացող լուրջ փասթեր: Թուրքերը միրումնավոր հոչակում էին, թե հայերը «Ռուսաստանին դարածարքան հրավիրող ուզմագաղաքական գործոն են», որպեսզի դա պատրիակ դարձնեին իրենց հայաշխնչ քաղաքականության իրազորման համար: Դասարակական որոշ խմբեր ձգուու էր այն մաքներ ուսուական կազմի մեջ, մյուսները հակված էին ուսուական գենքի օգնությամբ անկախություն ձեռք բերելուն, երրորդների համար Ռուսաստանը լոկ երաշիկը էր օսմանյան կայսրության կազմում հայերի վիճակը բարելավելու:

Իսկ Ռուսաստանն «այնքան էր համոզված, որ ի վերջո հայ ժողովուրդն ընկնելու է իր գիրկը, որ նոյնիսկ իրեն ենդություն չէր դարձն ծառի այսուհետ ու բարձր թափ դրա մոռանալով, որ խնձորը ամուր է կամ ձեռքի վրա ուրախություն է կամ նեխավելու».⁴

Երկրորդական դեր չխաղաց նաև Բոլղարիայի օրինակը: Վերջինս անկախություն արացավ ուսու զինվորի արյան գնուվ, սակայն, անկախանալով, որդեգործ կարաղի հակառուսական կողմնորոշում: Դեմքերություն մնահոգ էին, որ նոյն իրողությունն ավելի վարթար ձեռով կարող էր կրկնվել հայերի հարցում: Տվյալ դեպքում ուսուական գենքի հաղթանակը կարող էր, ի վերջո, հանգեցնել Ռուսաստանի կազմից նաև Արեւելյան Դայաստանի դուրս գալուն:

Արեւմդյան ականական դեր չխաղաց նաև Ռուսաստանին միանալուց հետո միավորվել Արեւելյան Դայաստանի հետ եւ ստեղծել հայկական ինքնավարություն: Մինչդեռ ցարական կառավարությունը հայերի ինքնավարությանը դեմ էր ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև օսմանյան կայսրության կազմում: Առաջին դեպքում, որովհետեւ, նախ, Ռուսաստանը ազգային-վարչական բաժանման սկզբունքից վաղուց էր հրաժարվել եւ, երկրորդ, միավորված հայերը միշտ էլ ունենալու էին անկախանակու գայթակղություններ: Իսկ Թուրքիայի կազմում հայերի ինքնավարությանը դեմ էր, որովհետեւ, նախ, այդ «վար

¹ Эзоп Сюшения Петра Великого с армянским народом, С.П., стр. XXXVII

² Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. I, Тифлис, 1866, стр. 436

³ Обозрение российских владений за Кавказом, ч. IV, Тифлис, 1836, стр. 273

⁴ Положение армян в Турции ..., стр. 224

օրինակ» կծառայեր արևելահայերի համար եւ, էրկրորդ, ինքնավար Արևմտյան Հայաստանը կարող էր լրացնելով դառնալ Ռուսաստանի առաջնադաշտանը:

Եվ ցարական կառավարությունը, սկսած 1880-ական թվականների կեսերից, որդեգրեց հականայ քաղաքականություն: Յարական ներքին գործոց նախարարը հայերին առաջարկեց Արաքսի ափերից հեռանալ եւ բնակություն հաստակել Կիլիկիայում, փորձեր արվեցին կարողիկուսարանը տեղափոխելու Պետքը բուրուզ, փակվեցին հայկական դպրոցները, բռնագրավվեց հայ եկեղեցու ունեցվածքը, դաժան հայածանքների ենթարկվեց հայ մարդուականությունը, ուժեղացվեց ռուսականացնան քաղաքականությունը, հրահրվեցին հայ-ադրբեջանական բախումներ, ռուսական որոշ գործիքները որդեգրեցին «Հայաստան առանց հայերի» նշանաբանը: Յարիզմն օրենկրիվորեն նպաստեց արևմտյան հայության 1894-ի 9օթթ. կորորածներին: Յարական կառավարության այրերը բազմից հայ դարարել են, թե հայերի բուլացումը, քայլայվելն ու կուրորվելը չեն հակասում ռուսական քաղաքականությանը: Նոյնիսկ 1915-ին, եռ ռուսական զորքերը գրավեցին Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը, արգելվեց, որ յաթաղանից փրկված հայերը վերադառնան իրենց բնակավայրերը, փորձ արվեց գործադրելու, այսպես կոչված, «Յուղենիչի ծրագիրը»՝ Հայաստանում սրբեղձել Արաքսի ու Եփրամի կողակություն:

Սակայն նոյնիսկ այդ հականայ կեցվածքի պայմաններում Ռուսաստանը հարկադրված էր հանդես գալ հայ ժողովրդի պաշտպանի դերում, հայ քաղաքական ուժերին հրահրել պայքարելու օւմանյան դրականության դեմ:

Այնուամենայնիվ, նշում է Մ. Մակովը, անգամ Ռուսաստանի ամենաոխերին «թշնամիները չեն ժիպի, որ Բ. Դուն քրիստոնյա հայութակների համար նա (Ռուսաստանը) միայնակ ավելի շատ է արել, քան մյուս բոլոր եկեղեցական դերությունները միասին վերցրած»:¹

Անզիիան եւ Հայկական հարցը:- Մինչեւ Եգիպտոսի դիրանալն ու Սունգի ջրանցքի բացվելը Անզիիան հիմնականում Փոքր Ասիայի վրայով էր իրականացնում կապը Հնդկաստանի հետ: Կապի գլխավոր ուղին անցնում էր Կ. Պոլի-Տրավիզոն-Էրզրում-Վան-Պարսկաստան գծով: Օսմանյան կայսրությունն այդ կապին չեր խոչընդուռում եւ դրանուն շնորհեալ շահագրգոված էր:

Ռուսաստանի առաջնադաշտում դեպի Առաջորդ Ասիա ոչ միայն կիակեր Հնդկաստանի հետ կապի այդ ուղին, այլև ռուսների վերահսկողության տակ կղմներ Առաջավոր Ասիան եւ Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանը: Ենդուարքը ռուսական առաջնադաշտումն կատացումն Անզիիայի համար կարեւոր խնդիր էր: Դրա լուծնան նպատակով Լոնդոնը հեղինակեց օւմանյան կայսրության դարսածքային ամբողջության պահպաննան՝ սրբառուս քվոյի քաղաքականությունը: Ավածից երեսում է, որ Փոքր Ասիայում Անզիիայի շահերը հակադրության մեջ էին նաև արևմտյան հայության ազարագրական շարժումների հետ: Եվ դա ոչ միայն այն պարճառով, որ հայերը ձգուում էին օւմանյան լուծը թթափել ռուսական զենքի օգնությամբ, այլև նրա համար, որ Հայկական հարցի լուծումն ինքնին նշանակում էր օւմանյան կայսրության դարածքային ամբողջության պահպանան սկզբունքի խախտում:

Անզիիայի «հայաստանությունը» մի գերխնդիր ուներ՝ հայկական նահանգներում որոշ բարեւորուգումներ միջցնելու միջոցով զավել արևմտյան շարժումները եւ թույլ չտալ, որ Ռուսաստանը դրանք պարդրվակ դարձներ օւմանյան կայսրության գործերին միջամտելու համար:

Ֆ. Գրինի «Հայկական ճգնաժամը ու թուրքերի դիրապետությունը» գրքի առաջարանում Լատելը գրում է. «Քրիստոնյա Անզիիան պահապան է կանգնել Բ. Դունը՝ հետ մղելով բոլոր նրանց, ովքեր մղադիր են խառնվել Թուրքայի ներքին գործերին: Պաշտպանելով պարկեցրությունից զուրկ թուրքական դան դուռը՝ Անզիիան աշխարհին հասկացնում է, թե ... իրեն հաջողվել է Թուրքայից խոսքումներ ու նոյնիսկ երաշխիքներ արանալ, որ այսուհետեւ գործերը կկարգավորվեն պահանջված ձևում: Միաժամանակ Եվրոպայում լսվում է այդ նոյն դան դժբախտ էակների ողբայի եւ հուսահար ճիշը ... սկսած 1881 թվից արիստոներուն ինամքով թաքցվում են հյուսապուական հաշվեպատճենների ճնշող մեծամասնությունը, որոնք լույս են սկսում հայերի հրական վիճակի վրա: Ընդորում, «աննշան թուրքերի» հետ նաև ընկերությունից սրբազնած շահույթներից Անզիիայի բաժինն անվերջ հոսում է Լոնդոնի լեփ-լեցուն սննդուները: Արդյո՞ք Կիպրոսը ոյնչ չի նշանակում ...».²

Ֆրանսիան եւ Հայկական հարցը:- Ֆրանսիան ձգուում էր դիրանալ Կիլիկիային եւ մինչեւ Եփրամի միջին ու վերին հոսանքներն ընկած դարձներին՝ Կիլիկիա, Սիրիա, Փոքր Հայք: Այսինքն, Ֆրանսիայի քաղաքականության հաջողությունը հանգեցնելու էր Արևմտյան Հայաստանի մասնայունները: Այս ծրագրի հրականացումը նաև ենթադրում էր պայքար հայկական ազարագրական շարժումների դեմ: Տվյալ դեպքում Ֆրանսիայի համար հայերը գործիք էին, իսկ Հայկական հարցը՝ ճիածածկույթ դարձնածքային խնդիրներ լուծելու: Եվ եռ հայերը փորձեցին ինքնուրույն քայլ կարսել, Ֆրանսիան նրանց անմիջապես լրեց եւ քննականներին հնարավորություն դրվեց ոչնչացնելու

¹ Պոլոյշեան արման Յուրգս ... , ստր. 205

² Ն. գ., էջ 222

Կիլիկիայում կուրսակված հայությանը:

Գերմանիան եւ Տայկական հարցը. Գերմանիան օսմանյան կայսրության ամենամերձավոր դաշնակցություն ունի ու կուրսական կազմություն:

Բեղլինում գրնում էին, որ «Ձուքիան՝ Փոքր Ասիայում եւ Գերմանիան՝ Կենտրոնական Եվրոպայում, իրար հետ ավարտության միապետության պես մի կորիզ պիտի կազմեն»:¹

Ձուքը գերմանական համագործակցության հոգակացի հանդիսացավ Վիլհելմ 2-րդի ճառը Դամակուում սովորական Սապահեղինի դամբարանի մոտ «Ձոդ սովորանը եւ 300 մին մահմեդականները, որոնք ի դեմս սովորանի հարգում են իրենց խալիֆին, հաւողված լինեն, որ գերմանական կայզերն ամենուրեք եւ ընդմիշտ դառնում է նրանց բարեկամու».²

Դուսում գերմանա-քուրքական բարեկամությանը նվիրված ջրհոր կառուցվեց, որի վրա փորագրված են Արդու Տամիդ 2-րդի հետեւյալ խոսքերը. «Ձոդ այս ջրհորը դառնա հավերժական բարեկամության հուշարձան».³

Նոյն օրերին Փարիզի «Le Rive» հանդեսը Վիլհելմ 2-րդին եւ Արդու Տամիդ 2-րդին պատկերեց հայեր որսացողների կերպարով:

Այդ ժամանակ էլ կայզերին կնքեցին Տաջի Մուհամմեդ Արու Վիլհելմ մականունով:

Բեղլինում ծևվեց հայերի բռնազարդի գաղափարը: Գերմանիան դրանով նպարակ էր հետապրնում ուսական սահմանի մերձական նահանգները դարպարկել ուսամենի հայերից ու բնակեցնել նահմեդական բարբերով՝ որպես պարտեց ուստի առաջիադաման դեմ, իսկ հայերին դեղավորել Բեղլին-Բաղդադ երկարուղու շրջան եւ օգրագործել նրանց ունակություններն այդ բարածներում տնտեսական կյանքը զարգացնելու համար:

Գերմանական գործիչ Ա. Ֆինմերմանը գրեց. «... հայերը պետք չեն Գերմանիային: Տայերով բնակեցված Տայաստանը վնասակար է նրա շահերին».⁴

Տայկական հարցում նման կամ գրեթե նման ենակենուրուն մոդեցումներ ունեին նաև Ավստրո-Դունական, Իտալիան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները:

Այսինքն, այն տերությունները, որոնցից հայերն ակնկալում են իրենց հարցի լուծումը, դրանում ոչ միայն շահագրգուված չեն, այլև հօգուր հայերի Տայկական հարցի ցանկացած լուծում հակասում էր նրանց շահերին, մանավանդ որ Արեւելյան հարցն ու սպառու քվոյի քաղաքականությունը որոշակի դեր էին խաղում տերությունների հարաբերությունները հավասարակշռելու գործում:

Օսմանյան կայսրության ձեւավորման առանձնահայկությունները. Դեպի Փոքր Ասիա սելցուկների արշավանքին օղուզական ցեղախմբի կազմում մասնակցում եր նաև կայը փոքրիկ ցեղը: Սելցուկներին չհաջողվեց Սասունը գրավել եւ կայը ցեղին դեղակայեցին Աղձնիքի նախալեռնային շրջանում սասունցիների դեմ պարտազմելու համար: Սոնդուկան արշավանքի ժամանակ սելցուկները դեղասահոխվեցին Եփրատից արեւմուղը եւ հիմնադրեցին Իկոնիայի սովորանությունը: Կայը ցեղին հանձնարարվեց սովորանության հյուսային սահմանների պաշտպանությունը: Որոշ ժամանակ անց Օսմանն իրեն անկախ հայության եւ սկսեց լայնածավալ արշավանքներ:

Մարքսն ու Էնգելսը, անդրադառնապով Օսմանյան կայսրության ձեւավորման խնդրին, գրում են. «Օսմանյան թուրքերը, որոնք հանդես են գալիք որպես օղուզներ կամ ուղարներ, Զինգիշանի արշավանքի ժամանակ 50 հազ. մարդուց կազմված հորդայով փախան լեռնային Տայաստան ... Նրանց առաջնորդ Սուլեյմանը գերություն ինեղդվեց ... Նրա որդիներից Էրթողլուն Օսմանյան պետության հիմնադրին է: Նա մի փոքր ջոկապով օգնում էր սելցուկան սովորական Ալա Էդ Դինին եւ որպես պարզեւ Ալկարայի մարզում սպացավ ավարտություն, բայց շուրջով թռեց այն, բարձրվեց դեպի հյուսիս, սրբեղծեց հեծելազոր, որը նրա որդի Օսմանը եւ քոռ Ուրիանը բազմապարկեցին ու դարձրին ... կարգի պահպանման եւ մոլոտանդության մի ահեղ ուժ»:

1453թ. թուրքերը գրավեցին Կ. Պոլիսը ու դարձրին իրենց մայրաքաղաքը: Նորասրեծ կայսրությունը հիմնադրի անունով կոչվեց օսմանյան, իսկ օղուզ-թուրքերը՝ օսմանցիներ (օսմանի): Օսմանի հաջորդներին հաջողվեց նվաճել նաև հոգեվարք ապրող արաքական խալիֆաթը եւ դիրանալ խալիֆի դիրդուին: Ապա սկսվեցին դեղական պարտազմները Պարսկաստանի հետ, որոնք 1639 թվականին ավարտվեցին Տայաստանի բաժանումով. հավերժացվեց Տայաստանի մասնայությը, առաջացան Արեւելյան ու Արեւմույան Տայաստան հասկացությունները:

Ձուրքերը սիրում են ասել, որ 4 000 հեծյալով կարողացան նվաճել աշխարհի կեսը: Սակայն նվաճելն ավելի հեշտ էր, քան նվաճած պահելը, մանավանդ մի այնպիսի փոքր էթնիկական-վարչակարություն հավաքականության համար, ինչպիսին կայը ցեղն էր:

¹ «Լրաբեր», 1990, թիվ 4, Մանցարյան Ա. Պրоблемы геноцида армян в историографии ФРГ

² Die Globe Politik der Europäischen kabinette 1871-1914 Sammlung der diplomatischen Akten des Auswertigen Amtes Berlin, 1923, 12 Band, Zweiter, Teil, Berlin 1927, s. 575

³ Vierbucher H. Was die Kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschweigen hat Armenien 1919. Hamburg-Bergerdorf, 1930, s. 9

⁴ Архив внешней политики России (АВПР), Ф. Канцелярия, д. 207, л. 32

Օսմանյան կայսրությունը սպեղծվեց որպես փաշայությունների համակարգ: Այդ համակարգում թուրքերը հիմնականում զրադաշտ էին բանակում և կայսրության կառավարման կենտրոնական կառուցներում, իսկ նահանգների կառավարումը հանձնարարվեց զինվորական հրամանադրությանը, իինչնականում լրված պարագաներում հանձնարարվեց զինվորական հրամանադրությանը, որոնք անսահմանափակ իրավունք ունեին և մարտնավորում էին ոչ միայն քաղաքացիական ու ուսմական իշխանությունները, այլև հանդիսական իշխանությունները:

Գործնականում կարարվում էր հետեւյալը: Թուրքիայում զինվոր ուժերի ղեկավարությունը ոչ մեծ թվով փաշաների ձեռքին էր, իսկ քանի որ բոլոր թուրքերը զինվոր էին, ապա փաշաներին էր պարկանում նաև քաղաքացիական իշխանությունը: Զավթած հողերը սուլթանը ժառանգությանը իրավունք ուներ իշխանությունը էր զինվորականությանը, պայմանով, որ վերջիններն իրեն ուզմական օգնություն ապահովեին: Այդ համակարգը, իհարկե, նպաստում էր սուլթանական վարչակարգի ուժեղացմանը: ձեւավորվեց սուլթանից կամանան մեջ գործող խոշոր հողագործերի խավ:

Սրբագրեական բոլոր կարեւոր կենտրոն ուզմական ուժեր էին պահպամ միշտ պատրաստ և սահմանակցելու պատերազմներին: Թուրք զինվորականները անունանում էին այլազգի աղջկների հետ, իրենց շարքերը ներգրավում դեղական բնակչներից նրանց, ովքեր իսլամացել էին եւ, որպես պարգևատրվություն նրանց էին բողոքում նվաճված պարագաները:

Այն իրողությունը, որ հպատակ ժողովուրդները դադարեցին հողի սեփականագործ լինելուց, որովհետեւ սեփականագործները սուլթանությունը դադարեց լինելու աղջկների հետ, իրենց շարքերը ներգրավում դեղական բնակչներից նրանց, ովքեր իսլամացել էին եւ, որպես պարգևատրվություն նրանց էին բողոքում նվաճված պարագաները:

Կայսրությունը ցեղերի ու ժողովուրդների հավաքածու էր, որուեղան թուրքերը չնչին փոքրամասնություն էին, եւ այդ կոնգուներապէ կարողանում էր գոյություն ունենալ, որովհետեւ հենված էր բիրու ուժի վրա:

Այնուամենայնիվ, թուրքերի թիվը չէր բավականացնում իշխանության դեղական մարմինները կազմավորելու համար, եւ շատ տեղերում հարկադրված եղան դրանց կառավարումը հանձնելու ոչ թուրք վերնախավին, որոնցից շատերը ցեղապէտ լինելուց բացի, ավազակապէտ էին: Արեւմտյան Դայաստանի կառավարումը հանձնվեց թուրք ցեղապէտերին: Միաժամանակ կանքի կոչվեցին այդ աշխարհական դիրակալությունը կառավարելու ուզմական, քաղաքական, կրոնական, գնուքնական ինքնարդիս լծակներ: Նվաճված շրջանների բնակչությունը, եթե մահմեդական կրոնին էր պատկանում, անմիջապէս ձեռք էր բերում նոյն իրավունքներն, ինչ ունեն նվաճողները, իսկ եթե մահմեդական չէր եւ այդպիսին դառնալ չէր ցանկանում, վերածվում էր ույսյի (հովո)՝ իրավագործի զանգվածի: Այդ ինիդրում ազգային պատկանելությունը դեռ չէր խաղում: Կրոնական եւ ազգային գաղափարները օւմանցիների գիշակցության մեջ միաձաված էին: Կրոնն այլուս ներքին համոզունքի խնդիր չէր եւ վերածվել էր մեկի համար արքունությունների, իսկ մյուսի համար՝ իրավագրկության ակունքի:

«Օսմանյան կայսրությունը, - գրում է թուրք պատրաքան Է. Քարալը, - իր ծագումով թուրքական էր, կառուցվածքով մահմեդական եւ, իհարկե, կումոպոլիտ, քանի որ կայսրության կազմուն կային դարբեր համայնքներ»:¹

Բայց դա միայն իրավական կարգավիճակով, իսկ իրականում օսմանյան հասարակությունը բաժնիկած էր երկու անհրավահավասար եւ միջյանց թշնամի հասարակական խմբերի՝ մահմեդականների եւ քրիստոնյաների:

«Ում էլ որ հարցնեն, - գրում է թուրք գրող Ռեշադ Նորի Գյունդեկինը, - լինի թնիկ, թե եկվոր, իր հոր, եղբոր, որդու, ամուսնու մասին ձեզ կասի, որ նա զինվոր է կամ սպա, մի խոսքով, զինվորական: Նոյնիսկ ուսուցիներից շատերը գնդի իմաններ կամ մուֆթիններ են: Մի խոսքով, այսդեղ ամբողջ ժողովուրդն այս կամ այն ձեւով կապված է բանակի հետ»:²

Այսինքն, օսմանյան կայսրությունը ուզմականացված հասարակություն էր: Դա թեադրված էր նաև թուրք ժողովուրդի ցեղային առանձնահարկություններով: Թուրքը խաղաղ սրբազնորդ աշխատանքի հանդեպ վերաբերմունքով ծովության խորհրդանիշ էր: Նրա կանքի հիմնախնդիրն էր՝ գործ չանչել, հանգստանալ: «Դանգստի ժամանակ, - նկատում է Ի. Գոլորորոդկոն, - նա նոյնիսկ ուրախ, բարձրահունչ երգեր չի երգում, որպեսզի սեփական լողությունը չգործի: Միայն թուրքն է կարողանում հանգիստ հասցնել մինչեւ այն ասրիճանի, եթե ինքնարքերաբար զիսից դուրս են մղվում բոլոր մղբերը»:³

Թուրքի համար կարարյալ է միայն այն հանգիստը, եթե լրիվ բացառվում է թե՛ ֆիզիկական եւ թե՛ միավոր աշխատանքը, բացառությամբ ծինելուց եւ սուրճ խմելուց ու այն իրողության գիշակցումից, որ գործում է լիսակարար անքան վիճակում: Թուրքը տգեւում էր, կոպիտ, պարծենկուր ու գերի նախապաշարումների: Նախախնամությունը թուրքին գրկել էր «արարելու կարողությունից ու ճաշակից»:

¹ Karal E. Z. La Question Armenienne (1878-1923), Ankara, 1984, p.6

² Голобородко И. Старая и новая Турция, Москва, 1908, стр.5

³ Ս. գլ., էջ 17

Թուրքի համար բնութագրական են Օսմանի խոսքեր՝ ասված Ալեքսանդրիայի գրադարանը հրկիցելու ժամանակ. «Եթե դրանցում գրվածները Կորանուն չկան՝ վնասակար են, իսկ եթե կան՝ ավելորդ են»:

Տևակնական գործունեությամբ հիմնականում զբաղվում էին այլակրոն հպատակ ժողովուրդները: Բանակի ու պատերազմի հետ կապված թուրքերը ապրուսիր միջոցների օգակի մասը ձեռք էին բերում պատերազմական ավարի եւ ուրիշ ժողովուրդներին թափանցում միջոցով:

Ժուրք բնակչության մի մասը բռնվոր կանք էր վարում եւ զբաղվում անասնապահությամբ, իսկ վարչկայուն անասնապահներին քաղաքակրթությունը ոչ միայն պետք էր, այլև խանգարում էր, քանի որ անասնուների հոգերին ոչ թե քաղաքներ ու ճարտարապետական կոթողներ, այլ ազարդարածություններ էին անհրաժեշտ: Ահա թե ինչո՞ւ թուրքերը հանդես եկան որպես քաղաքակրթության, մշակույթի թշնամիներ, որը եւ պատճառ դարձավ նրանց հեղամացության, ինչպես նաև զարդարար-ոչնչացնող հակումների դեմքանացման: Ժուրքերը միշտ եւ ազդի են ընկեր իրենց արյունաբրու հակումներով: Նրանք, իբրեւ մեծարանք, օգտագործում են նաև «Ձերդ արյունախումնություն» դիմելածելը, հպատականում են, որ իրենց նախահորը սնել է գորշ գայլը, եւ ունեն գորշ գայլի պաշտամունք:

Ժուրքերը դաժան են, եւ այդ դաժանությունը բացադրվում է կայսրությունում նրանց փոքրամասնություն լինելով: Մի փոքր ցեղ կարողացավ սրբեղութեալ աշխարհակալ դերություն եւ այն պահել բիրդ ուժի գորությամբ, ինչը թուրքերի մեջ դաժանությունը գործեակերպից վերածեց ազգային բնակության:

Կայսրության կազմակորման սկզբնական շրջանից սկսած, թուրքերի համար առաջնակարգ նշանակությամբ խնդիր հանդիսացավ իրենց եւ հպատակ ժողովուրդների թվաքանակի փոխհարաբերություններ, իհարկե, հօգուտ Օսմանի ժառանգների փոխելը: Ժուրքերի արական սեփական ամրող բնակչությունը բանակում էր, պատերազմների մեջ: Այդ էր պատճառը, որ թուրք բնականիքը սակավանդամ էր, եւ ցածր էին բնական աճի տեմպերը:

Մասնավորապես թուրք դղամարդու կարիքն արագործն աճում էր: Նվաճված դարածքները նպահելու եւ նոր նվաճումներ իրականացնելու համար պահանջվում էր մեծացնել բանակը, օրեցօր ծավալվում էին նաև կառավարչական կառուցները:

Կայսրության բնակչության հիմնական մասը հպատակ ժողովուրդներ էին՝ արաբներ, հայեր, քրդեր, հոյներ, սերեր, ալբանացներ, իրեներ, բուղարացներ, լազեր եւ այլն: Չնայած դրույթուններ արմադրապես փոխելու թուրքերի դարավոր ջանքերին, նոյնիսկ 20-րդ դարի շնորհին կայսրության 27 միլիոն բնակչությունից թուրք էին միայն 8 միլիոնը:

Ի՞նչ էր արվում ազգաբնակչության եթևիկական կազմը փոխելու ուղղությամբ:

Բազմավանություն.- Կորանը մահմեդականին թույլարում է ունենալ 3-4 կին: Ժուրքերը դրանով չքայլարարվեցին եւ հարեւներ ներմուծեցին հարճների, որոնք օրինական կին չեն համարվում, սակայն, ըստ եռության, այդպիսին էին: Նրանց թիվը չեղ ասհմանափակվում եւ կախված էր դվյալ թուրքի ցննկությունից ու նյութական հնարավորությունից: Ահա թե ինչո՞ւ կային թուրքեր, ովքեր դասենական ու հարցուրավոր հարճներ էին պահում:

Տարեւները հիմնականում համարվում էին պատերազմական գերիների, նվիրագությունների, հպատակ ժողովուրդների աղջկների առեւանգումների եւ առեւորի միջոցով: Օսմանյան քաղաքներում գործում էին կանանց շուկաներ, որտեղ հարեւների համար աղջկներ էին վաճառվում:

Տարեւների, այդ թվում նաև սովորական հարեւների, կանանց թվում թթունիները հապուկենց էին, բացարձակ մեծամասնությունը այլեւայլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներն էին: Այլ կերպ սասած, հարեւները նպաստում էին այլ ժողովուրդների կանանցից երեխաներու ունենալու միջոցով թուրքերի աճն ապագացնելու:

Մանկահավաքություն.- Ակզրում բանակը համարելու համար թուրքական իշխանությունները զորակուում էին նաև հպատակ մահմեդական ժողովուրդների պատճառիներին: Սակայն բանակում սայլազգիների մեծամասնությունը յուլլարուելի չէր, մասնավանդ, որ հպատակ մահմեդական ժողովուրդներն ամենադարձեր պատճառներով պիտիանի չին օսմանյան բանակի համար: Օրինակ, արաբներն ապում էին թուրքերին, ովքեր կործանեցին արաբական խալիֆաթը, տիրացան խալիֆի դիպուտին եւ արաք ժողովուրդին զրկեցին անկախությունից: Քրդերին պատերազմներում միայն ավարն էր հետաքրքրություն: Նրանք կարգապահության չին ենթարկվում եւ պիտիանի չին կանոնակոր բանակի համար: Ինչ վերաբերվում է հպատակ քրիստոնյան ժողովուրդներին, ապա նրանք չին զորակուում երկու պատճառով քրիստոնյան զենք կրելու իրավունք չուներ, նրան զենք բարձ կեշանակեր մահմեդականի հետ քրիստոնյայի իրավահավասարություն: Կորանն այդ արգելում է: Երկրորդ, թուրքերը վարդա չին, որ քրիստոնյային դրվագ զենքն իրենց դեմ չի ուղղվելու: Օսմանյան կայսրության գոյությունը իսրայէլական զինվածության եւ այլակրուների սևգենության իրողության վրա:

Բանակի համարման խնդիրը լուծելու նպատակով թուրքերն իրականացնում էին մանկահավա-

քույրուն, այսինքն, քրիստոնյա 8-12 տարեկան ֆիզիկապես առողջ երեխաներին բունությամբ կառու էլեկտրականացնում, դաստիարակում մահմեղական անհանդուժողականության ոգով և նրանց նիշոցով ձեռավորում ենիշերական զորքերը։ Այդ դրաների մի մասը հերազայում զինվորական ծառայությունից անցնում էր պետրական-քաղաքական զործունեության և զբաղեցնում բարձր պաշտոններ։

Այսինքն, մանկահավաքության միջոցով թուրքերի թվի մեխանիկական աճ էր ապահովում նաև հապալակ այլակրոն ժողովուրդների արական սերի բնակչության հաշվին: Խորք պարմարան Հ. Ուզունշարշակին ենիշերական գործերի սրեղծման նպատակը համարում է քրիստոնյա բնակչության թուրքացումը:¹

Կրոնափոխություն եւ ուժացում.- Օսմանյան կայսությունում կրոնափոխությունը, բռնի մահմետականացումը մշղական գործընթացներ էին եւ հելքապնդում էին քաղաքական նպատակ: Մահմետականացություն ընդունող փոխությունը էր նաև ազգությունը, դառնում թուրք կամ քուրդ: Կրոնափոխությունը ու թուրքացումը էին հիմնականուն կանանց ու աղջկերին՝ նրանց կնության առևելու համար:

Թուրքերը,- նշում է Մկրտիչբյ Դադյանը,- «պարզված ժողովուրիների քաղաքացիական եւ քաղաքական կարգերում չկարպարեցին որևէ փոփոխություն եւ սահմանափակվեցին նրանց վրա լուրացնելով Կորանի այն կանոնը, որը հանձնարարում է ուղղափառ անհավաքներին, ովքեր կամ մավոր են հնագանդում, թողնել ազատ, իրենց օրենքներով եւ ունեցվածքով, պարտավորեցնելով վճարել գլխահարկ խարաց»:²

Կրոնափոխվելը նախկին այլակրոնի առաջ բացում էր հասարակական սանդուղքով վեր բարձրանալու դուները:

Ձուրքացնան միջոց էր նաև օրիսպոնյա երեխաների որդեգրումը մահնեղականների կողմից: Բունազարդի դարիներին նոյնիսկ կարգախոս հոչակվեց. «Ով իսլամ դառնա, ցի բունազարդթվի»:

Գերմանացի հետազողող Ռուգո Հրոբեն, Փոքր Ասիայում ամփորդելիս, տեսել է զուիչը մահմեդականի պես սափրած, մահմեդականի անոն կրող հայերի: Մեծ թիվ էին կազմում նաև մահմեդական ու քրիստոնեական, հայկական, թուրքական ու քրդական բարքերն ու սովորությունները համարելող էւարդիկ:

«Մրակը մանդունքներ են,- գրում է Վ. Գորդենսկին,- որոնք, սակայն, զայրակղում են մարդուն եւ նախապարասպում ընդունելու հարեւանի կրոնը եւ ի վերջո հանգեցնում ազգային դեմքի կորուգի»:³

Ս. Գամազովի Թոքափի մերձակայքում գետել է թուրքի, որը սու է գետ ու դրել Ի. Զլատոռուսիի հուշարձանին, իսկ Յունիոնում թուրքերը վանք են կառուցել: Ռուս դիվանագետը Ե. Զիրիկովի վկայությամբ, մի հայուհի Եփրափն է ներել Խորզուխ՝ ճրագը, որպեսզի պաշտպանվեր իր երեխայի կյանքը:

Ուժացման քաղաքականության ծնունդ էին, այսպես կոչված, կեսկեսները, այսինքն, նրանք, ովքեր իրենց մահմեղական ու բուրգ էին համարում, սակայն կապարում էին քրիստոնեական ծեսեր, խոսում հայերեն։ Այդպիսիների թվին են պատկանում համեցեցները, որոնք բնակվում են Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան ծովափնյա շրջանում, խոսում են հայերեն, սակայն համարվում են բուրգ։

Կյուրախյան լեռներուն նոյնպես թնակվում էին մահմեղականացված հայեր: Նրանք խոսում էին հայերեն, խմորի վրա իսաց անուն, մոռ վատուս: Փոքր Ասիայում հաճախ էին հանդիպում և այսօր էլ հանդիպում են մահմեղականեր, որոնց ծեսերում, սովորություններում և կենցաղում նկատելի են քրիստոնեական ամենատարրեր արարողությունների մնացուկներ: Նոյնիսկ գործ գործող կանայք և ախշերի մեջ իսաց էին ներևուծում, զարկին ձև եփում, կրում հայկական անուններ, չեն անունալուծում, օգուազործում էին գինի:

Բոլի կամ զարդուղի ճանապարհներով թուրքացումը, որն ուղեկցվում էր կուրորածներով և մշակութային ամսացնամաբ. շարունակվեց «սրբկության ամբողջ 500 տարիների ընթացքում»:¹

«Նազար տարի իրարու քով ապրիլը, գրում է Ս. Զավարյանը, դարերու ընթացքին ուրիշ ազգերու կիներուն հեղա ամուսնանալը, բազմաթիվ հայերու, քորդերու, հոյներու, սրավներու մահմեղական՝ հերթևատես բուրք դառնալը, գրավական են, որ այսօրվա բուրք պարոր արյունին 1/10-ը կպարկանի արյունին այն սեղուկներուն, դամեկներուն եւ ուրիշ ցեղերուն, որոնք եկան Ասիո, խորօքերեն»:

Այդ իրողությունը, բնականաբար, փոխել է քուրքերի մարդարանական հավկանիշելոր: Բուստեկը (16-րդ դար) պայման է զաղանի կնունքների մասին: «Երբեմն մահվանից առաջ, երբ երկրային կանքի հետ հաշիվներն արդեն փակված են, «ականա մահելեղական» իրեն քոյլ եր լրացին հիշելու, թե ոչ է իւզը: Սակայն դրա համար պետք էր ունենալ մեծ խիզարություն, քանի որ

' «Նոր սերունդ», հուլիս, 1987

¹ Дадян Мкртыч-бей *Современное армянское общество, Тифлис, 1878, стр.2*

Гордлевский В.А. Избранные сочинения, т.III, Москва, 1962, стр.40

«Նոր սերունդ», հուլիս, 1987

«Դյուշակ», 1990, թիվ 11

իւլամացածի առաջ ... հետադարձ ուղին դեպի քրիստոնեություն ընդմիշտ փակված էր, պարժեկում էր մահվամբ եւ այն էլ՝ մեղնելու դաժան եղանակներով»:¹

Նոյնիսկ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ արդեն հրապարակի վրա էին դավանանք հավասարություն հոգակող իրադեմերը (սովորական հրամանագրերը), դրույթունն էականորեն չփոխվեց: Ըստ դիվանագետ Գորչակովի խոսքերով, այդ իրադեմերն այլ բան չեն, եթե ոչ «զբարված մուրհակ»: «Մահմետականը, գրում է Ա. Մակրովը, չի ճանաչում ույսյին որպես մարդկության նոյն ցեղին պատկանող, որից հնքն է սերում: Ույսյի ունեցվածքը, կանքն ու կանաց համարում է իր օրինական սկարը, իսկ քրիստոնյայի կողմից ամեն նի դիմադրությունն հանդգնություն, որը պետք է անմիջապես պատժի»:²

Մի քնութագրական երեսով եւս. թուրքերին բաժին ընկավ և վաճողների, աշխարհակալ պիրականների սովորական բախըրը: Անընդհատ պարերազմներուն օւնանցիները նաշվեցին, հալվեցին եւ կանգնելու էին ծանր կացության առջև, եթե քարտանային բռնությամբ թուրքացված ազգությունների կենսադրությունը ուժում է դա ոչ միայն արյան քարտացման, այլև կայսրության հասարակական-քաղաքական կանքի դրասպառությունը հապալ ժողովուրդի շնորհակալ, ընդունակ ուժերին «ազգագրելու» միջոցով բյուրուկրարական-շինուվնիկական սպար հասարակական խավ ձեւավորելու առումով:

Բայց սխալ է կարծել, թե թուրքերն ի սկզբանեւ ծրագրել էին քրիստոնյա հպատակների ամբողջական մահմետականացում ու թուրքացում: Թուրքերը նոյնիսկ «սեփական տանը» մնացին թագանցիներ, որովհետեւ լրացրեական գործունեությամբ չեն զբաղվում եւ նյութական բարիքներ չեն սրբեղություն: Քանի դեռ կայսրությունը վերելք էր ապրում, հաղթական պարերազմներ նղում եւ ուզականությունուն առաջին պահին չեն դուրս գալիս: Բայց երբ նախախնամությունն այնեւ դադարեց թուրքերին հաղթանակներ պարզեւել, դրույթունն արևադարձ ինիվեց, եւ թուրքերի կենսական պահանջմունքների բավարարման հիմնական ադրյուր դարձավ հպատակների եւ, առաջին հերթին, ոչ մահմետականների աշխարհականը: Այդ աշխարհակույթի էին պահպան բանակը, ունացած պետական կառուցները, բավարարվում պալատի ու վերնախավի անհազ պահանջմունքները: Թուրքը կայսրությունում վերածվեց օպարակերի (պարզիղի): Նա կովում ու կառավարում էր, իսկ քրիստոնյան՝ նրան կերպում: Եթե այլակրոնը մահմետականացվեր, ո՞վ էր թուրքի կարիքները հոգալու: Թո՞ւրքը ոչ: Անկախ սոցիալական վիճակից ու հասարակության մեջ զբաղեցրած դիրքից, թուրքը համարվում էր իրավականար, դիրապեկող ազգությանը պատկանող եւ իրար հարսպահարելու իրավունք չունեին: Բայց այլակրոնին հարսպահը երեւ, նրա աշխատանքով ապրելու ոչ միայն արդունություն ունեին, այլև, որոշ առումով, նաև պարզադրված էին, քանի որ Կորանը Երկիր մոլորակը համարում է մահմետականի սեփականությունը, իսկ ուղղահավաքին ծառայելի՝ այլակրոնների ապրելու փրկագինը:

Մահմետականացումը ձեռնորու չեր նաև պետքությանը: Քրիստոնյան պետքությանը 8-10 անգամ ավելի եկամուտ էր բերում, քան Մուհամետի զավակը: Այս հարցում օմանյան պետքության տնտեսական ու քաղաքական շահերի միջև հակասություն կար: Եվ ինչպես սովորաբար լինում է, այդ հակասությունը լուծվում էր հօգուու լրացրեական շահերի:

«... Թուրքերը ձեռնապահ էին մնում զանգվածային մահմետականացման քաղաքականությունից, գրում է Վ. Գորդիևսկին: Քանի որ զանձարանը լրում էր՝ կրոնափոխվածներն այլեւ խարս եւ շիզեւ չեն մուծում, որոնք զանձվում էին միայն քրիստոնյաներից»:³

«Դեռ սելցուկների շրջանում Անիի մզկիթի վրա Երու Սահի Բահադուրը, գրում է Ա. Չոպանյանը, իր հրվարդակ փորագրել դրվեց, որով հայերին երաշխավորում էր զանազան արդունություններ, միայն թե չարդագաղթեին: Սակայն հայերը հեռացան, որի հետեւանքով սելցուկներն այլեւ «չապրեցին հայի արյունով ներկված երկրում»»:⁴

Միլիեթների համակարգ- Մուհամետի 2-րդի իրադեյով կայսրության այլակրոն բնակչությունը միավորեց կրոնական համայնքներում, որոնք կոչվեցին միլիեթների համակարգ, որպես հապակ ներկայական կառավարման միանալամայն նոր ու ինքնարդի եղանակ: Պարմագրության մեջ զիսավոր ուշադրությունը դարձվել է այդ համակարգի բացասական կողմի՝ հպատակ ժողովուրդներին միևնացից մեկուսացնելու վրա: Որ միլիեթների համակարգը դեր խաղաց «քաֆանիր եւ տիրիր» քաղաքականության օմանյան բարբերակի համալիր միջոցառումներում, կասկածից վեր է: Թուրքերը մեծ հմբությամբ էին օգրագործում հպատակ ժողովուրդների միջև եղած հակասությունները, նրանց զարգացման մակարդակների եւ դավանանքների բարբերությունները, ու միաժամանակ հակադարձեցին, ընդհանուր ճակար կազմեին թուրքական

¹ Գործեական Վ. Ա. Աշվ. աշխ.

² Մակոլի Մ. Ծցուած ու ծրագաւած, Ը. II., 1897

³ Գործեական Վ. Ա. Աշվ աշխ, էջ 41

⁴ «Անահին», 1911, թիվ 21

վարչակարգի դեմ:

Սակայն միլիեթների համակարգի խաղացած դերին նման միակողմանի մուտքումը հակասում է պատմական ճշմարդությանը:

Այդ համակարգի ձեւավորման գործում երկրորդական դեր ջանաց այն, որ կայսրության սրբազն առաջին տասնամյակներին հնարավոր չեղավ ձեւավորել իշխանության տեղական՝ քուրքական եւ թուրքերից կազմված մարմիններ:

Դրա հարկադրանքով ձեւավորվեցին կրոնական համայնքներ: Գլխավոր այն է, որ փաշայական-ավագարիական քարքարու հասարակությունում հնարավոր եղավ իրականացնել հպատակ ժողովությունը կրոնական-մշակութային որոշ ինքնավարություն:

«Կայսրության դարածում բնակվող ցեղերից ու ազգություններից շատերն ինքնամփոփ են, գորում է Մկրտիչ-բեյը, - եւ ունեին նեղոր որոշ ինքնավարություն: Այդ առունելով միլիեթների համակարգը որոշակի դեր խաղաց: Կ. Պոլսի հայկական պարուրքը ոչ միայն կայսրության հայ համայնքի հոգեւոր, այլև, որոշ առունել, աշխարհիկ դեկապարն էր, հայերի եւ սուլթանական կառավարության միջեւ կապող օղակ, միջնորդ: Պարուրքը, փաստորեն, պետքական ծառայողի վիճակում էր եւ հոգ էր դասում նաև հայերից խարացի հավաքման մասին, որը զանձում էր նրա երաշխավորությամբ ու գործավարների մասնակցությամբ: Նրա դարին էին հանձնվում վիճելի շատ գործեր՝ թե քաղաքական եւ թե քրեական»:¹

Միլիեթների համակարգը սովորանելու ձեռքին նաև գենք էր՝ սրբեղծուու սոցիալական անջրաւելու ազգային փոքրամասնությունների եւ օսմանյան կառավարության միջեւ այն առունելով, որ առաջին պահում կրոնական ու էթնիկական՝ հասարակության ուշադրությունը շեղում էր սոցիալական միջնորդությանը: Ինչ վերաբերում է կրոնների «հավասար եւ ազատ զարգացման հնարավորությանն, ապա դա կեղծիք է, որովհետու համակարգը մահմեդականին երաշխավորում էր ոչ միայն քաղաքական ու սոցիալական, այլև կրոնական ազարություններ ու մեծ արդունություններ ...»:²

Մի բան, սակայն, ակնհայր է: Միլիեթների հեշտացնում էին կայսրության կառավարությը:

Այսպիսով, թուրքերի ձեռքում էին քաղաքականությունն ու ուազմական գործը, իսկ հպատակ ժողովուրդներին՝ ազգային գիրացությունից մնացածն էր, որը կենցրուածվեց կրոնական համայնքներում:

Այդ համայքների սրբեղծումը հետապնդում էր նաև մի քանի այլ խնդիրներ: Տպարակներին դալով կրոնական եւ մշակութային սահմանափակ ինքնավարություն, նախ, նրանց կրորում էին իրենց ընդհանուր կենդրուներից՝ Շոռնց, Էջմիածնից, ինչընդուրում վերջինների ազդեցությանը: Միլիեթները ընդգծված կրոնական բնոյթ ունեին, ինչը նպատակ էր հետապնդում դարանջապում մոցնել նաև հպատակ ազգությունների ներում: Այսպէս, ուղղափառ հոյններն ու պավոնները նոյն համայնքում էին միավորված, իսկ հայ լուսավորչականներն ու կաթողիկները՝ դարբեր միլիեթներում:

Տարկ է նկատի ունենալ, որ այլադապանները ապրում ու գործում էին իսլամական անհանդուժողականության պայմաններում: Իսկ իսլամը միայն կրոն չէ, այլև ապրելակերպ, փիլիսոփայություն, քաղաքական, իրավական, վարչական, հարկային համակարգ: Պետքության եւ հասարակության վերաբերյալ մահմեդական կոնցեպցիան դարբերություն չէր դնում կրոնական եւ աշխարհիկ, կրոնական եւ գործարար պարտականությունների միջեւ:

Օւնանյան կայսրությունը թեոկրատական պետքություն էր: Գլխավոր դեմքը, քարձրագույն հոգեւոր առաջնորդը՝ սովորան դիրքական էր, որը միաժամանակ գերազույն հրամանագրար էր ու աշխարհի մահմեդականության առաջնորդը: Իշխանության եւ հասարակության վերաբերյալ մահմեդական կոնցեպցիան դարբերություն չէր դնում կրոնական եւ աշխարհիկ, կրոնական եւ գործարար պարտականությունների միջեւ:

Միաժամանակ հանդիանալով աշխարհի մահմեդականության հոգեւոր առաջնորդ՝ թուրք սովորանները այդ իրողությունն օգտագործում էին ոչ միայն մահմեդական աշխարհում իրենց ազդեցության ուժեղացման, այլև կայսրությունում կայունության ապահովման համար: Նրանք այլակրոն հպատակների դեմ հանում էին ոչ միայն թուրքերին, այլև մահմեդական հպատակական համայնքում:

Իպահն իր գոյության վաղ շրջանում ընդունում ու մարտում էր Ծին Ծունաստանի, Շոռնի, Տայաստանի, Բյուզանդիայի, որոշ առունելով նոյնիսկ Ծնկաստանի եւ Զինաստանի նվաճունները քաղաքականության անհապաղատին: Սակայն արդեն մահմեդականության դասական շրջանում արաքների, պարսիկների եւ թուրքերի համար քիչունեական Եվրոպան համարվեց քաղաքականության խավարում, որից «մահմեդականները սովորելու ոչինչ չունեին»: «Ճուրքիայում ... արհամարհում են օպարերկրացիներին, - գրում է գերմանացի զորահրամանակարար եւ ուսումնական լրագրաքանակ Մոլոկներ, - թուրքը ձեւականորեն համաձայնում է, որ եվրոպացին իր ազգի համեմեպ առավելություն ունի գիրելիքների, վարպետության, ինքնազնողության եւ ուժի առունել, սակայն նրան միջով անգամ չի անցնում, թե դրանք բավարար են, որ ֆրանկը հավասարվի

¹ Հայոց Մկրտչութեան եղջ աշխ., էջ 11

² Առօլոյն Ը. Արմանեական օճառան, Մոսկվա, 1956, սոր. 38